НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 903(477)"63":314

Гудим-Левкович Олександр Миколайович

ДЕМОГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ III - V ст.н.е.

Історичні науки - 07.00.04 - археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ - 1997

902

ЛННБ України ім.В.Стефаника
00751853 (Т)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі Інституту археології НАН України

Науковий керівник - доктор історичних наук, с.н.с. Максимов Євгеній Володимирович

Офіційні опоненти:
доктор історичних наук, професор Винокур І.С.
кандидат історичних наук, доцент Кравченко Н.М.

Провідна установа - Інститут археології РАН (Москва)

Захист відбудеться "4" квітня 1997 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради по захисту докторських дисертацій (Д 50.25.01) при Інституті археології НАН України

252025, м.Київ, вул.Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (м.Київ, вул.Видубецька, 40)

Автореферат відіслано "28" лютого 1997 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук В.О.Петрашенко

АВ-37.003

ВСТУП

Сучасний демографічний стан населення України вимагає прийняття негайних заходів для збереження її народу. Це такі заходи, як підвищення рівня доходів різних соціальних груп, покращення системи охорони здоров'я, захист сім'ї, материнства та дитинства, збереження екологічного середовища існування та ін. В цьому плані необхідним є також вивчення демографічної історії України, створення науково-обгрунтованої концепції довгострокової програми демографічної політики в Україні.

Дійсно, етнічна історія являє собою спадкоємність при зміні людських поколінь. Етнічний розвиток знаходить своє практичне відбиття у міграціях та асиміляції, сімейно-шлюбних стосунках тому вивчення історичної демографії населення дозволяє висвітити становлення сучасних народів. Люди є основною продуктивною силою, тому, демографічна характеристика населення дозволяє реконструювати матеріально-виробничі умови існування суспільства, його господарсько-економічну базу.

Таким чином, без вивчення демографічного чинника неможливо всебічно та грунтовно відтворити ні етнічну, ні соціально-економічну історію людства.

Важливим етапом у розвитку народонаселення України є III - V ст.н.е. - час існування черняхівської культури, населення якої зіграло значну роль в етногенезі слов'янських народів у ході середньовічної історії Європи.

Отже, вимоги сучасної громадсько-історичної практики та процесу наукового пізнання історії України визначили актуальність відтворення демографічної характеристики черня-

ЛНБ ім. В. Стефаника

хівського населення України, висвітлення основних тенденцій його історичного розвитку.

Метою роботи є реконструкція демографічного стану черняхівського населення України у III - першій половині V ст.н.е.

Загальна демографічна характеристика складається з окремих показників, які вимагають вирішенню кількох конкретних завдань, а саме:

1) відтворення процесу природнього розвитку населення - визначення рівня смертності, тривалості життя, динаміки чисельності населення;

2) реконструкція соціальних умов відновлення населення, кількісні та якісні характеристики сім'ї-домогосподарства;

3) розташування населення у просторі - колонізаційні та міграційні процеси, структура забудови поселень та кількість мешканців;

4) обгрунтування, розробка та апробація методик палеодемографічних реконструкцій.

Визначення предмету дослідженняя яким є відтворення цілісної картини демографічного стану населення окремої археологічної культури, а також самостійна розробка ряду оригінальних методик палеодемографічних реконструкцій складають основну наукову новизну роботи.

Отримані характеристики черняхівського населення можуть бути використані при дослідженні загальної демографічної історії народонаселення України. Розроблені методики палеодемографічних реконструкцій стануть необхідними при обробці матеріалів інших археологічних культур. Ці обставини складають основну теоретичну та практичну цінність дослідження.

Методологічною основою роботи є твердження про безпосередній вплив демографічного стану суспільства на його матеріальну культуру. Тому, основним методичним підходом до джерела дослідження є визначення саме тих категорій археологічного матеріалу, які можуть дати інформацію про демографічні характеристики населення. Об'єкт дослідження становить населення черняхівської культури.

На захист виносяться такі положення:

1) При можливому коливанні рівня смертності в різних регіонах та на різних етапах розвитку черняхівської культури середня тривалість життя черняхівського населення становила 31,3 року, нормальна - 35,5 року, у чоловіків - 37,5 року, у жінок - 32,5.

2) В черняхівському суспільстві панували великородинні та патронімічні сімейні структури, що сприяло стагнації в історичному розвитку черняхівського населення. Чисельність черняхівської сім'ї-домогосподарства коливалась від 5-7 до 24-27 осіб, в середньому від 6-8 до 9-12 осіб.

3) Найбільш характерною забудовою черняхівських поселень було їх групове планування. Такі його підвиди, як гнів'дова, хуторна та кутова відображають рівні етапі у процесі уособлення окремих сімей, а також їх внутрішньої сегментації. Чисельність мешканців на поселеннях коливалась від 10-15 до 240-260 осіб. В середньому на черняхівських поселеннях проживало 60-160 мешканців, причому найбільш вирогідним визначається поселення у 90-100 осіб. Густота населення черняхівських поселень рівна і не пов'язана з їхніми розмірами.

4) Черняхівська колонізація регіону - річкова по нап-

рямку міграцій. Базувалась вона на перелоговій системі землеробства, що обумовило значну рухомість населення. У деяких регіонах черняхівскої культури (Північне Прічорономор'я), існували більш розвинуті системи землеробства, що передбачає вищий рівень осілості.

5) В демографічній історії населення черняхівської культури можна визначити три хронологічні періоди - 230-270 рр.н.е., 270-330 та 330-430 рр.н.е., які відрізняються своїми демографічними показниками.

Отримані результати дисертації були апробовані на засіданнях відділу ранньослов'янської археології Інституту археології НАН України, відділу етнології Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, республіканських та союзних конференціях, І Міжнародного конгресу українських економістів і публікаціях.

Обсяг і структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, заключення, бібліографії, таблиць та малюнків. Обсяг основного тексту дисертації 140 сторінок машинописного тексту, загальний обсяг рукопису 257 сторінок.

Розділ І. Постановка та стан проблеми, джерела та методи дослідження.

1.1. Предметна область дослідження та постановка проблеми.

Об'єктом будь-якого демографічного дослідження є населення, вивчення історичних типів його відновлення, сам хід зміни людських поколінь.

Розробка проблематики народонаселення у Західній Європі

поєднується з формуванням поняття "громадське суспільство". Замість аморфних понять "люди", "народ", "мешканці" прийшло уявлення про населення, як визначену людську єдність, яка має власну внутрішню структуру. Термін "населення" виник у європейських мовах у XVIII ст., а у вітчизняній науці - лише у XIX ст. Безумовно, категорія "населення" чі "народонаселення" має онтологічний зміст, це явище буття. У самій загальній формі, воно може бути визначено як певна історична єдність людей, яка здатна до безперервного відновлення. Інша справа - це демографічна характеристика цього населення, яка відноситься до гносеологічних уявлень. Таким чином, демографія населення відбиває не весь даний об'єкт загалом, а певну його частину, яка визначається сучасним станом розвітку науки, концептуальними уявленнями автора дослідження, пануючими науковими парадигмами та іншими подібними факторами.

Розуміння предмету демографії з часом змінювалось. Починаючи з 80 років, в науці встановлюється уявлення про відновлення населення шляхом поєднання трьох процесів: природного, соціального та просторового. Це обумовило структуру і завдання нашого дослідження, яке зводиться до таких чинників:

1. Характеристика природного розвитку населення шляхом визначення рівня смертності у черняхівського населення.

2. Відтворення колонізаційних та міграційних процесів і залежної від них динаміки загальної чисельності населення та кількості мешканців на черняхівських поселеннях.

3. Реконструкція історичних форм сім'ї-домогосподарства, в тому числі її кількісної величини.

4. Визначення історичного типу відновлення черняхівсь-

кого населення, що дозволить визначити вплив демографічного чинника на загальний історичний процес в період існування черняхівської культури.

1.2. Джерела та методи дослідження.

Одною з головних проблем та найважливіших завдань палеодемографічного дослідження є формування повноцінного джерела демографічної інформації. У демографії сучасних суспільств та на різних етапах їх писемної історії можливо або безпосередньо обстежувати об'єкти вивчення, або знаходити певну статистичну інформацію. Цього не можна сказати про дописемні суспільства, адже археологія та антропологія таких можливостей не мають. Тому у джерелознавчому аналізі матеріалу з'являється додатковий етап, коли ці старожитності стають початковим демографічним джерелом для подальшої розробки. У нашому дослідженні таким джерелом є пам'ятки черняхівської культури. Їх відомо на сьогодні понад 3000 селищ та могильників.

При демографічному аналізі матеріалів поселень ми дотримувалися таких вимог. По-перше, це повинні бути селища, розкопані великою (понад 1000 м.кв.) площею з кількістю знайдених жител не меньше трьох. По-друге, збереженість розкопаних об'єктів мала бути достатньою для визначення їх функційного призначення. По-третє, ця інформація повина бути добре подана у звітах та публікаціях. Такі матеріали були отримані з 26 поселень. Всього на території України розкопувались понад 100 черняхівських поселень.

Могильники черняхівської культури вивчені набагато краще. Всього розкопувалось біля 300 могильників. Нами використані антропологічні статево-вікові визначення, керамічний

інвентар та дані по хронології. Для демографічної характеристики окремих регіонів черняхівської культури залучались повністю розкопані пам'ятки та які зберегли повну кількість поховань. Визначення загальної тенденції демографічного розвитку черняхівського населення проводилося на статистичній вибірці з різних районів черняхівської культури. Всього вдалось залучити 301 визначення статі та віку поховань у 22 черняхівських могильниках. Використовувались також хронологічні данні Є.Л.Горохівського відносно 147 поховань в лісостепової України.

Додатково вивчався керамічний комплекс черняхівських могильників та поселень, всього опрацьовано 365 цілих форм мисок та горщиків.

Проведено мікрорегіональне вивчення черняхівських пам'яток. З метою вивчення густоти населення проаналізовано 78 поселень Уманського району Черкаської області. Досліджені за нашою участю поселення та могильник Тивровського району Вінніцької області, використані для реконстукції колонізаційних процесів.

Для проведення демографічних реконструкцій на підставі перелічаних категорій черняхівських старожитностей нами застосовані безпосередньо археологічні, демографічні та загально-наукові методи. Це побудова кількісних моделей (таблиці смертності), вивчення стаціонарності та стабільності населення та інше. З класично археологічних методик можна назвати типологічний метод, картографування та метод етнографічних аналогій. Для реконструкції загально історико-демографічного розвітку населення залучалися соціологічні побудови.

1.3. Стан проблеми вивчення демографії населення черняхівської культури.

Можна визначити ряд питань, над якими працювали дослідники, які пов'язані з розв'язанням проблеми реконструкції демографічного стану черняхівського населення. Це:

- територія та топографія розміщення населення;
- загальна чисельність та густота заселення поселень;
- тривалість життя та вікова-статева структура;
- рівень осілості, міграційні та колоніваційні процеси.

Питання про територію поширення черняхівського населення вирішувалось за допомогою картографування черняхівських пам'яток (М.Ю.Брайчевський, А.Т.Сміленко, Е.В.Махно, Є.О.Симанович, І.С.Винокур, Є.О.Рікман, В.Д.Баран, О.А.Гей та ін.).

М.Ю.Брайчевський та І.С.Винокур спробували підрахувати загальну кількість черняхівського населення. Вони називають такі цифри: 3-4 мільйони (Брайчевський,1964), 1-1,5 млн. осіб (Винокур,1972). Але джерельна база цих розрахунків була оцінена досить критично (Баран,1981).

Безпосереднє відношення до проблеми визначення кількості мешканців на черняхівських поселеннях має дискусія про так звані "великі будинки" (В.К.Воляник, А.В.Гудкова, А.І.Журко, Є.О.Рікман, М.А.Тиханова та ін.). Дослідники називають різні цифри кількості мешканців цих споруд в залежності від того, визнають вони їх як місце проживання великої родини, чи вважають, що частина будівль відводилася для худоби.

Вивчення віково-статевої структури черняхівського населення проводилося на підставі антропологічного матеріалу з

черняхівських могильників (М.С.Великанова, Т.С.Кондукторова, Г.П.Зіневич).

Досить велику увагу дослідники приділили міграційним процесам в регіоні поширення черняхівської культури. Автохтоністи (В.В. Хвойка, Н.Біляшевський, К.Гадачек, Л.Нідерле, В.О.Рибаков, М.Ю.Брайчевський, Е.В.Махно, Є.О.Симанович та ін.) применьшують вагомість міграцій. Міграціоністи - прибічники концепції виникнення черняхівської культури внаслідок просування на південь гото - гепідських племен (П.Рейнеке, Г.Коссіна, М.І.Артамонов, Ю.В.Кухаренко, В.В.Кропоткін, М.О.Тиханова, М.В.Щукін та ін.) - дещо перебільшують значення міграційних процесів. Значну рухомість черняхівського населення відзначають і прибічники поліетнічної концепції походження черняхівської культури (П.Н.Третьяков, Г.В.Федоров, В.Д.Варан, Є.О.Рікман, Н.М.Кравченко та ін.). У колективній роботі В.Д.Барана, Є.Л.Горохівського та Б.В.Магомедова (Баран, Горохівський, Магомедов,1990) простежені основні напрямки міграцій на території черняхівської культури.

У висвітленні питання про господарську основу черняхівського суспільства існує позиція Є.О.Рикмана та З.В.Янушевич про переваження у черняхівців перелогового землеробства. М.Ю.Брайчевський припускає існування у черняхівців дво або навіть трипільної системи землеробства.

Розділ II. Демографічні характеристики природного та соціального розвитку черняхівського населення.

2.1. Тривалість життя та рівень смертності.

Хід природного розвитку населення, зміни поколінь визна-

чаються рівнем народжування, смертності та середньої тривалості життя. Проте не всі ці характеристики можна визначити для стародавніх суспільств через відсутність необхідної інформації та самої методики дослідження. Втім деякі дані з цього питання здобуті, і їх можна оцінювати з досить великою мірою вирогідності. Наприклад, матеріали про рівень смертності або ж середню тривалість життя.

Мета цього підрозділу полягає у визначенні характеристик тривалості життя черняхівського населення на підставі статево-вікових визначень антропологічного матеріалу з розкопок черняхівських могильників на території України. Були складені таблиці та графіки смертності і тривалості життя груп населення різних вікових категорій. Під таблицями смертності в демографії розуміють математичні моделі, які характеризують послідовність вимирання поколінь і тим самим визначають середню тривалість життя.

Демографічна наука визначає кілька основних характеристик тривалості життя: середню, вірогідну та нормальну.

Аналіз кривої смертності показав, що демографічно достовірними виявились лише вибірки для всієї макропопуляції та окремо з могильника Холмське. Згідно з розрахунками, середня тривалість життя всієї черняхівської макропопуляції становила 31,3 року. Для дорослого населення це значення дорівнює 38,6 року. Для дорослих чоловіків - 40,5 року, для жінок - 36,5. Вірогідна тривалість життя дорослого населення всієї черняхівської макропопуляції мала 36 років, для чоловіків - 41 рік, для жінок - 34,7 року. Нормальна тривалість життя дорослої людини становила 35,5 року, для чоловіків - 37,5 року, жінок - 32,5 року.

Середня тривалість життя для населення Холмського - 23,9 року, дорослого населення - 34,7, чоловіків - 35,1 року, жінок - 32 роки. Вірогідна тривалість життя для всієї Холмської мікропопуляції нараховує 29,3 року, нормальна тривалість - 32,5 року.

За нашими даними чітко простежується більш низька тривалість життя жінок. Це явище в цілому характерно для первісних і давніх суспільств.

2.2 Кількісний склад черняхівської сім'ї - домогосподарства.

Розвиток суспільних відносин та соціальних структур знаходили своє відбиття у матеріальній культурі. Правомірно признати, що коло людей, які щоденно зустрічались за трапезою й було найменьшім споживчим осередком суспілства. Воно могло бути представлене різними соціальними утвореннями: родом чі його частиною - лініджем, великою чи малою сім'єю або просто домогосподарством. Відповідно цими структурами використовувалась необхідна кількість рівного за об'ємом посуду. Таким чином, вивчення розмірів посуду, співвідношення об'ємів, а також рівня стандартіваціі може визначити розміри черняхівської сім'ї - домогосподарства.

У першу чергу ми спробували визначити розмір посуду, який би відповідав споживчій нормі дорослої людини. Таким був посуд з об'ємом близько 550 см.куб. Це чітко простежується у групі мисок з поховань, особливо - у гончарних мисках закритого типу. Серед горщиків це був найменьший об'єм посуду, на якому траплялися залишки нагару від приготування їжі. У цілому, серед мисок з поселень та кухоних горщиків

переважають посудини значно більшого розміру. Проте, беручи до уваги співставлення розмірів столового чи кухоного посуду з їх функціональними призначенням, а також місцем знахідки - на поселенні чи в могильнику, можна припустити, що об'єм у 550 см.куб. і є споживчою нормою однієї дорослої людини. Порівнюючи цей об'єм з об'ємами посуду колективно-сімейного вживання можно визначити кількісну характеристику черняхівської сім'ї-догосподарства.

В цьому плані виділяються п'ять груп посуду, які відповідають різним за кількістю групам споживачів.

Перша група (550-828 см.куб.) відповідає нормам вжитку однієї чи двух осіб, друга (820-2736 см.куб.) обслуговувала від двох до семи осіб, третя (2736-3839 см.куб.) належала колективу з 8 до 11-12 споживачів, а четверта група (44934-5745 см.куб.) була розрахована на 11-13 до 14-15 осіб. І, нарешті, п'ята група посуду призначалася для приготування їжі на колектив від 17-18 до 25-26 осіб.

Таким чином, кількісні розміри сім'ї-домогосподарства черняхівського населення становили від 3 до 25-26 осіб. Найбільш чісельними були споживчі групи з 2-7 осіб. Саме таким колективам відповідають розміри 59,5% кухоного посуду. Пік розподілу у цій виборці перепадає на 3-4 особи.

Одночасно треба відзначити, що кількісна оцінка сімейних утворень не дає можливості визначити їх якісну, соціальну структуру. Вирішенню цього пітання допомагає аналіз густоти розселення черняхівців та характер забудови їх поселень.

2.3. Типи домогосподарств та густота заселення черняхівських поселень.

В мовах богатьох народів знаходимо велику кількість даних про співвідношення між уявленням про сімейну, соціальну структуру та матеріально-виробничою єдністю у вигляді будинку житла та господарчого двора. Так, велика сім'я у південних слов'ян називалась "куча", "куща", "задружна куча", "дим", у східних - "дом", "двор", "дворище", "изба", "огнище", "печище" тощо (Косвен,1963). У германців простір, населений людьми, називався "огороженим місцем", "двором в середині". Слово heime означає "світ", "батьківщина" і одночасно "дім", "житло", "огорожена садиба". Така кореляція дає можливість для реконстукції соціальних структур на підставі аналізу матеріально-господарських особливостей побуту.

З класифікації забудови черняхівських поселень видно, що більшість з них належить до "групового" типу. Тільки на городищі Олександрівка спостерігався принципово інший тип забудови - систематичний. За деякими ознаками в "груповій" забудові можна виділити окреми види. Одним з них є "гніздова" забудова, при якій на площі поселення розміщувалися окремі групи жител та господарських споруд, іноді у формі літер Г чи П. Подібна забудова відома на поселеннях Журівка, Бакота, Теремці, Черепин, Ріпнів II, Ново-Липовьке, Бургунка, Лепесівка, Жуковці, Волоське, Радуцківка та ін.

При "хуторній" забудові розташовуються окремі групи будівель на площі поселень на значній відстані одне від одного. При польових дослідженнях між ними не завжди простежується культурний шар. Можливо, що ці садиби отчувались не

тільки господарськими дворами, а і частиною сільськогосподарських угідь. Яскравим прикладом такого домогосподарства може бути поселення Леськи.

"Кінцева" або "кутова" забудова відома на богатьох пам'ятках Північного Причорномор'я: Кисельове, Лугове, Ранжеве та ін. Це окремі багатокімнатні кам'яні споруди пов'язані між собою загальним парканом, який утворює спільний господарчий двір.

Аналіз забудови черняхівських поселень вказує на значну міцність сімейних структур та виділення сімейної власності з господарства всього поселення. Можливо, "гніздова", "хуторона" та "кінцева" забудова черняхівських поселень відбивають рівні ступені господарського та соціального уособлення окремих великих родин, а також початок їх внутрішньої сегментації.

Для кількісної характеристики черняхівських поселень важливими є такі показники: кількість осіб в окремому житлі та загальна кількість жителів на поселенні. Розміри житлової площі в середньому сягають 15-20 м.кв. Можна припустити, що на такій площі проживав найбільш характерний для черняхівців споживчий колектив, що складався з 3-4 осіб. В цьому випадку, на одну людину припадає близько 5 м.кв. житлової площі. Однак, черняхівська сім'я-домогосподарство проживало не в одному, а в 2-3 чи 5-6 домах або житлових приміщеннях, що збільшує її до 5-7 чи 24-27 осіб.

Для розрахунків щільність заселення на черняхівських поселеннях ми використовували коефіцієнт співвідношення житлової площі до усієї розкопаної. Були проведені розрахунки кількісті мешканців на поселеннях, та за їх кількістю були

виділені три групи поселень. Малі - 10-25 осіб, середні - 60-160 (пік перепадає на 90-100) та великі - 210-280 у середньому 240-260 осіб.

Для кореляції проведено розрахунки чісельності населення за даними могильника Данчени. Цей могильник був залишений населенням десь у 140 осіб, що співвідноситься з розрахунками за матеріалами поселень.

Розділ III. Демографічні процеси в черняхівському середовищі.

3.1. Динаміка чисельності черняхівського населення.

Для визначення динаміки чисельності черняхівського населення важливим джерелом є 147 датованих Е.Л.Гороховським поховань (Гороховський,1988), оскільки у них, по-перше, основною статистичною одиницею є поховання окремої людини, а по-друге, до аналізу залучені одні і тіж категорії артефактів: речі імпортного похождення, фібули, пряжки та гребні. Такий однорідний склад черняхівського поховального інвентаря свідчить, що у повсякденному побуті цього населення не відбувалося різких змін. Це не дозволяє пояснювати зміну кількості поховань у різні часи якісними змінами у матеріальній культурі суспільства. А тому різна кількість таких поховань у різні часи існування черняхівської культури відбиває реальну картину стану чисельності цього населення.

Поховальні комплекси черняхівської культури за весь період її існування Е.Л.Гороховський поділяє на п'ять фаз-періодів, з яких на нашу думку, одна фава перекриває дві інші, тому мова може йти лише про 4 хронологічні фави, які і охоплюють усі 147 поховань. З них на кожну фазу припадають від-

повідно 23,8%, 15,7%, 30,6% та 29,9% поховань, які відбивать динаміку чисельності черняхівського населення.

На думку чеського демографа З.Павліка, всі історичні культури аграрного типу проходять циклічну еволюцію. Перший період розвитку суспільства супроводжується зростом населення, другий - занепадом та зменшенням чисельності людності внаслідок воїн та епідемій, третій період - це час стагнації та пошуків стабільності (Павлік,1976). На підставі даних про динаміку чисельності черняхівського населення у часі, ми також розподіляємо демографічну історію черняхівської культури на три основних періоди.

Перший період 230-270 рр.н.е. У цей час проходив швидкій зріст населення, яке досягає значної чисельності. У другому періоді розвитку населення черняхівської культури 270-330 рр.н.е. кількість цього населення помітно зменшується. Нарешті, у третьому періоді у 330-430 рр. знову спостерігається зростання кількості населення та стабілізація його на найвищому для черняхівської культури рівні. За нашими оцінками, в цей період кількість черняхівського населення на території України становила 250 - 300 тис. осіб, при густоті 1-1,2 особи на 1 км.кв.

На третій період існування черняхівської культури припадає гунська навала. Багато дослідників саме з цією історичною подією пов'язують зникнення цієї культури. Проте гунська навала 375 року істотно не зменьшила кількість черняхівського населення, оскільки кочовики-гуни не були зацікавлені у фізичному знищенні землеробського народу, з яким вони до того ж займали рівні еколого-ландшафні ніші.

Ця обставина приводить до думки, що причини зникнення

черняхівської культури пов'язані не тільки із вовнішньою ситуацією, а криються у внутрішніх процесах соціально-економічного життя черняхівського суспільства.

3.2. Колонізаційні та міграційні процеси в області поширення черняхівської культури.

При розгляді процесу колонізації слід виділити його основні характеристики, а саме: економічну мету; причини та напрямки міграцій; історико-геогрфічні особливості; суспільно-економічний устрій колоністів.

Враховучи особливості археологічного матеріалу як історичного джерела слід мати на увазі територіальну та хронологічну його характеристику, а також критерій схожості (Тітов,1982), за якими пам'ятки мусять бути прилеглі один до одного у просторі та часі та схожі за своєю археологічною характеристикою.

При мікрорегіональному дослідженні черняхівських поселень у Тивровському районі Вінницкої області були виявлені чотири поселення на протоці П.Бугу. На двох з них, Шершнях та Курниках проводились розкопки, поблизу поселення Курники до того ж був повністю розкопаний могильник. Аналіз датуючих матеріалів з цих пам'яток встановив, що поселення Курники виникло пізніше ніж Шершні. Вирогідно, що черняхівське населення освоювало землі цього мікрорегіону, поступово пересуваючись на нові місця по березі річки, від гирла до верхів'я. Таке становище характерно при перелоговій системі землеробства. Проте, структура розподілу сільськогосподарчих культур (Пашкевич,1991) в інших регіонах черняхівської культури свідчить про можливість існування вищого рівня осілості

та засобів господарювання. У першу чергу це відноситься до Північного Причорномор'я та Пруто-Дністровського межріччя.

У цілому, черняхівська колонізація мала сільськогосподарський характер і була річкового типу, за яким річкова система регіону визначала основні напрямки міграцій. В основному, цей процес проходив мирно, проте були і винятки, про що свідчить побудова черняхівцями кількох укріплених городищ - Олександрівки, Городка, Башмачки.

3.3. Теорія демографічного переходу та історичний розвиток населення Південно-Східної Європи у середині I тис.н.е.

В стуктурі історичного пізнання можливо виділити три його основних складових частини. По-перше, це дані джерел, які дозволяють відтворити феноменологічний аспект історичного розвітку. По-друге, соціологічні теорії, за допомогою яких можливо інтерпретувати відомі історичні факти. Та, нарешті, авторська, індивідуальна історіософія дослідника, яка і явила собою міру у використанні соціологічних концепцій для розуміння історичних джерел.

В нашому випадку для реконструкції історико-демографічного стану черняхівського населення III-V ст.н.е. скористаємось теорією демографічного переходу.

Засновником цієї теорії є французький демограф А.Ландрі. Подальший свій розвиток ця теорія отримала у працях К.Блекера, У.Томсона, Д.Коучілла, Ф.Нотейштейна, З.Павлика, Д.Калатбарі, Дж.Колдуелла, А.Г.Вишневського та ін.

Основна категорія теорії демографічного переходу - це "історичний тип відновлення населення". Виділяються три ос-

новних історичних типи відновлення населення: архетип (або примітивний тип), традиційний (або аграрний), раціональний (або індустріальний). Розроблено декілька послідовних етапів, фаз переходу від одного такого типу до наступного. Ці етапи характеризуються особливостями коливань показників рівня смертності та народжувальності, поки вони не стабілізуються на якомусь певному рівні.

Окремо стоїть концепція австралійського демографа Дж. Колдуелла. Велику увагу у вивченні процесу відновлення населення він приділяє сім'ї, її різним історичним типам. Він підкреслює, що навіть не економічні основи буття, а архаїчний світогляд традиційних сімей гальмують розвиток демографічних стосунків.

Під час існування черняхівської культури у цьому регіоні відбувалися дві історичні кризи. Це період "готських" чи "скіфських" воєн та Велике переселення народів, під час якого і зникає черняхівська культура. Під час цих періодів проходили ідентичні процеси, відбувалися схожі події: військова експансія варварського населення на кордони Римської імперії, загибель та відселення значної частини населення.

Існують три основні, зовнішні чинники смертності населення: голод, інфекційні захворювання та насильство (війни, злочинність та ін.) (Вишневський,1976). Черняхівцям вдалося завдяки застосуванню ефективних зособів господарювання знизити загрозу голоду. Покращення санітарно-гігієнічних умов побуту черняхівського населення приводило до зниження ризику епідемічних захворювань. Все це приводило до зниження рівня смертності та різкого збільшення населення. За цим процесом не встигав хід освоєння нових земельних ресурсів. Виникає

ситуація відносного перенаселення, еколого-демографічної кризи. Але знайти прогресивний шлях розвитку не дозволяє панування у черняхівському суспільстві великої родини з її архаїчним, традиційним світоглядом. Вихід знайшовся у збереженні традиційного засобу життя за рахунок міграцій, колонізацій та воєнних експансій. Це приводило знов до збільшення рівня смертності та зменшення загальної чисельності населення. Для древньої та середньовічної демографічної історії насамперед характерне коливання показника смертності та тривалості життя.

ВИСНОВКИ.

Черняхівська культура відноситься до суспільств із традиційним типом відновлення населення. Рівень смертності у черняхівців був трохи нижчий ніж у інших варварських племен, але був вищий ніж у населення римських провінцій. Пануючою соціальною структурою громадсько - суспільного устрою черняхівського населення України була велика або патронімічна сім'я-домогосподарство. Одна чи декілька таких сімей-домогосподарств і складали мешканців черняхівських поселень. На поселеннях спостерігається рівна щільність заселення, тому розміри поселень ще не свідчать про кількість мешканців на них.

За час існування черняхівської культури виділяються три історико-демографічні періоди розвитку її народонаселення. Перший з них охоплює час 230-270 рр.н.е. Напередодні та на початку цього періоду сталося значне просування вельбарського населення в регіон формування черняхівської культури. В бурхливий процес колонізації залучалось і місцеве населення.

Землеробська колонізація базувалась на перелоговій системі землеробства, напрямок міграцій визначала річкова система регіону. Кокретна історична ситуція - а саме: наявність вільних земель, використання ефективних засобів землеробського виробництва, дозволили черняхівському населенню отримувати досить високі врожаї, що сприяло швидкому зросту чисельності населення. Процес освоєння нових земель не встигав за цим зростом внаслідок чого виникла демографічна крива, яка позначилася військовими походами на теріторію Римської Імперії, переселенням частини населення.

Внаслідок воєн та міграцій підвищується рівень смертності. У другому історичному періоді 270-330 рр.н.е. кількість населення помітно зменшується. У цей час змінюються взаємовідносини із Римською Імперією: військове протистояння змінюється торгівлею. Черняхівці активно запозичають та використовують у виробництві та побуті прогресивні досягнення античної цівілізації.

Ці зміни у культурі найбільш яскраво позначилися в третій період існування черняхівської культури, в 330-430 рр.н.е. Частина черняхівців живе в наземних житлах, користується індивідуальним столовим посудом, застосовує інши засоби особистої гігієни. Все це зменьшувало загрозу епідемічних захворювань, що позитивно впливало на зниження рівня смертності черняхівського населення. Одночасно проходили процеси внутрішної колонізації та розширення ойкумени черняхівської культури за рахунок заселення нових земель. Така ситуація спряла отриманню більш високіх врожаїв і створенья надлишкових продуктів споживання.

Загальна дія цих чинників привели до зниження рівня

смертності, зростання абсолютної чисельності населення. В цей період його кількість досягла 250-300 тис. осіб. Наявність такої значної, для свого часу, густоти населення сприяло розвитку ремесла і торгівлі та загальному пожвавленню економічного життя, початку грошового обігу. Але прогресивні явища у культурі та економіці не зачіпали основ черняхівського суспільства - засобів господарювання, соціальної організації та громадського світогляду, які залишались первісно-архаїчними. Це призвело до виникнення нестабільної ситуації у суспільстві, внаслідок чого навіть невеликі зміни в екології, а також збіднення земельних угідь стали причиною різкого зниження виробництва сільскогосподарської продукції, що в кінці-кінців привело до демографічної та загальносуспільної кризи. Політичні обставини (гунська навала) та, можливо, кліматичні зміни грали у цьому процесі роль каталізатора. Основне протиріччя черняхівського суспільства, яке привело до його розпаду, полягає у класичній невідповідності рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин. Процес зростання чисельності населення - основної продуктивної сили суспільства та певні досягнення у економічному житті гальмувався пануванням великої родини та патронімічних сімей з характерним для них архаїчним засобом виробництва та традиційної громадської свідомості.

Основні положення дисертації опубліковані в 15 роботах, головними з яких є:

Про тривалість життя населення черняхівської культури (спроба палеодемогрфічного дослідження) // Археологія.- N4.- К.,1990.- С.82-90 (в співавтор. з П.М.Покасом).

Черняховские поселения Шершни и Курники на Ю.Буге // Древности юго-запада СССР.- Кишинев:Штиинца,1991.-С.84-106 (в співавтор. з В.В.Магомедовим).

Программы для обработки археологической информации на программируемых микрокалькуляторах // Формализованно - статистические методы в археологии. - К.:Наукова думка,1990.- С.212-223.

Методологические проблемы типологического метода в археологии // Российская археология.- М.,1994.-N2.-С.71-80.

Процесс колонизации черняховским населением лесостепного Побужья // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов.- М.,1986.-С.45-46.

Проблемы народонаселения черняховской культуры // Актуальные проблемы историко - археологических исследований. Тезисы докладов.-К.:Наукова думка,1987.-С.42-43.

О стандартизации черняховской керамики // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. Тезі доповідей.- К.,1989.-С.42-43.

Палеодемографическая характеристика черняховской культуры // Комплексные методы исследования археологических источников. Материалы к конференции.- М.,1989.-С.10-11.

Gudim-Levkovich A.N., Demographic Reconstruction of Chernyakhovsky population in Ukraine III-V A.D.
Thesis for Master's Degree profession 07.00.04 archeology, The Institute of Archeology National Academy of Science Ukraine, Kiev, 1997.
Having analysed archeological data, the author has determined that the average length of life of Chernyakhovsky

population was about 31 years. A large patronymic family - household prevailed in the Chernyakhovsky community. Its number varied from 5-7 to 24-27 members. The number of population in settlements was from 10-25 to 210-280 people, 90-100 people in average. In the process of its development the population of Chernyakhovsky culture went through three historical periods during which the changes of different demographic characteristics occured.

Гудим-Левкович А.Н. Демографическая реконструкция черняховского населения Украины III - V вв.н.э.
Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 - археология, Институт археологии Национальной академии наук Украины, Киев, 1997.
На основе анализа археологических материалов, установлено, что средняя продолжительность жизни черняховского населения составляла около 31 года. В черняховском обществе господствовала большая и патронимичная семья-домохозяйство. Ее численность колебалась от 5-7 до 24-27 человек. Количество жителей на поселениях составляло от 10-25 до 210-280 человек, в среднем 90-100 жителей. В процессе своего развития население черняховской культуры прошло три основных исторических этапа в течении которых происходили колебания различных демографических показателей.

Ключові слова: населення черняхівської культури, палеодемографічна реконструкція, сім'я-домогосподаство, кількість.

Підписано до друку 25.02.97 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 0,9 Обл.вид.арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 129 1997р. Безплатний
Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

435089

Ав 37.003